

Agata Kałabunowska

Instytut Zachodni w Poznaniu
ORCID: 0000-0002-2793-7691
a.kalabunowska@gmail.com

Działania rządu federalnego w zakresie zwalczania ekstremizmu pravicowego i politycznej radykalizacji w okresie kanclerstwa Angeli Merkel (2005–2021)

Wstęp

Ustąpienie Angeli Merkel z funkcji kanclerz Niemiec i jej odejście na polityczną emeryturę stało się okazją do podsumowania działalności kierowanych przez nią rządów w różnych obszarach życia społeczno-politycznego. Pożegnalny *tour* kanclerz po europejskich i światowych stolicach był przyczynkiem do rozważania ewolucji roli Republiki Federalnej w globalnym układzie sił. Z kolei kampania wyborcza w 2021 roku, skupiona w dużej mierze na problematyce wewnętrznej, dała możliwość podsumowania polityki gospodarczej czy socjalnej nie tylko ostatnich czterech lat rządów, ale w zasadzie całego jej kanclerstwa. W gąszczu publikacji podsumowujących „erę Merkel” szczególnie rozważania na temat konkretnych rozwiązań, nad jakimi pochylały się jej poszczególne gabinety, są o wiele mniej popularne, co jednak nie umniejsza wagi niektórych z tych zagadnień.

Jednym z takich wąskich obszarów zainteresowania *Bundesregierung* była m.in. polityczna radykalizacja. Władze odpowiadały na to wyzwanie z różną intensywnością, w zależności od aktualnych potrzeb. W tak długim okresie – szesnastu lat rządów – można ich odnotować bardzo wiele. Z jednej strony ugrupowania radykalne wkroczyły w tym czasie na nowe pole operacyjne – do świata online. Z drugiej zaś strony wraz z utrwalaniem, udoskonalaniem i zakorzenianiem się niemieckiej koncepcji demokracji zdolnej do obrony (*wahrhafte Demokratie*) rosła społeczna świadomość płynących z ich

strony zagrożeń dla systemu demokratycznego. W niniejszym artykule przybliżę najważniejsze działania podjęte przez cztery rządy (2005–2009, 2009–2013, 2013–2017, 2017–2021) kierowane przez kanclerz Merkel w obszarze zwalczania jednego ze zjawisk, które w Republice Federalnej uznawane są za zagrożenie dla tamtejszego wolnościowego porządku demokratycznego (*freiheitliche demokratische Grundordnung*) – ekstremizmu pravicowego.

Powodów zajęcia się tym akurat rodzajem politycznego ekstremizmu jest kilka. W ostatnich latach zarówno federalny minister spraw wewnętrznych w ostatnim rządzie Merkel – Horst Seehofer, odpowiedzialny za sprawy bezpieczeństwa wewnętrznego, jak i dyrektor Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji – Thomas Haldenwang, wielokrotnie podkreślali, że pravicowy ekstremizm stanowi największe zagrożenie dla bezpieczeństwa wewnętrznego¹. O skali tego zagrożenia, postrzeganego jako większe nawet aniżeli to płynące ze strony fundamentalistów islamskich, informowano także w raportach na temat stanu ochrony demokracji. Przykładowo, w raporcie Urzędu za 2020 rok takie sformułowanie pada wprost już we wstępie dokumentu². Ponadto przestępstwa motywowane przekonaniem skrajnie pravicowymi od lat przodują w statystykach policyjnych dotyczących „przestępczości motywowanej przekonaniem politycznymi” (*politisch motivierte Kriminalität*), a skalę tego zjawiska postaram się przedstawić w dalszej części tekstu.

Innym jeszcze powodem, dla którego władze Niemiec podchodzą do tej problematyki ze szczególną troską, są wcześniejsze błędy w działalności prewencyjnej, czego najbardziej znanym przykładem jest wieloletnia bezkarna działalność skrajnie pravicowej jednostki terrorystycznej Narodowosocjalistyczne Podziemie (Nationalsozialistischer Untergrund, NSU). Można pokusić się zatem o stwierdzenie, że rząd swoim działaniem w walce z ekstremizmem pravicowym chciał odsunąć od siebie powtarzany od wielu lat zarzut, jakoby system ochrony demokracji oraz służby bezpieczeństwa były ślepe na niepokojące wydarzenia po prawej stronie spektrum społeczno-politycznego (dosł. ślepe na prawe oko – *auf dem rechten Auge blind*). Ponadto zainteresowanie prewencją przed ksenofobią i rasizmem, charakterystycznymi dla myślenia skrajnie pravicowego, rosło wraz z intensyfikacją polityk imigracyjnych i integracyjnych wspierających państwo w ugruntowaniu niemieckiego multikulturalizmu.

W artykule będę starała się wykazać, że pomimo tego, iż poszczególne władze państwowe dysponują w Niemczech szerokim wachlarzem kompetencji w zakresie prewencji i zwalczania radykalizacji, w ostatnich latach – z różnych powodów i z różnym skutkiem – zintensyfikowano działania na tym polu. Zaprezentowana analiza przyczynia się do uzupełnienia obszernej wiedzy o niemieckim systemie zwalczania ekstremizmu pra-

¹ *Seehofer stellt Verfassungsschutzbericht 2019 vor*, Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 09.07.2020, <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/pressemittelungen/DE/2020/07/vsb-2019.html>, (dostęp: 11 października 2021); *Seehofer sieht im Rechtsextremismus „dickes Problem“*, „Deutsche Welle”, 15 czerwca 2021, <https://www.dw.com/de/seehofer-sieht-im-rechtsextremismus-dickes-problem/a-57896264> (dostęp: 11 października 2021).

² Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat, *Verfassungsschutzbericht 2020*, Berlin 2021, https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/DE/2021/verfassungsschutzbericht-2020.pdf;jsessionid=AD3C4E74B0A53E7314322779B8EFB0B7.internet282?__blob=publicationFile&v=6 (dostęp: 11 października 2021).

wicowego³ o najnowsze zmiany i decyzje, wskazując na jego stałą ewolucję. Ponadto, poprzez wybór bardziej systemowego podejścia do przedmiotu badania w odróżnieniu od *stricte* instytucjonalno-prawnej analizy, badaniem tym zwracam uwagę na istnienie złożonej sieci powiązań pomiędzy decyzjami władz federalnych i wprowadzanymi zmianami prawnymi a nastrojami politycznymi oraz społecznymi.

Na wstępie postaram się przybliżyć skalę problemu ekstremizmu prawicowego, a także instrumenty, jakimi dysponuje Republika Federalna Niemiec w celu jego minimalizacji. Ponieważ mowa o decyzjach podejmowanych na poziomie rządu federalnego, pojęcie ekstremizmu prawicowego będę stosować w tym sensie, jaki nadają mu służby bezpieczeństwa państwa. Mowa będzie zatem o jednostkach i grupach, które wyznają pogląd, że przynależność do konkretnej grupy etnicznej lub narodowej decyduje o wartości danego człowieka, podważając jedną z podstawowych zasad wolnościowego demokratycznego porządku – równości wszystkich ludzi i poszanowania godności człowieka⁴.

Następnie przejdę do przedstawienia najważniejszych działań, jakie zostały podjęte na poziomie federalnym w okresie urzędowania kanclerz Merkel. Charakter tego badania można określić jako eksploracyjny, a celem badawczym była systematyzacja wiedzy o omawianych zjawiskach. Ponieważ działania rządu niejednokrotnie były reakcją na ataki lub inne wydarzenia spowodowane działalnością organizacji skrajnie prawicowych, odniosę się także do najważniejszych z nich. Pomocna w realizacji tych zamierzeń była analiza oficjalnych dokumentów, raportów resortów rządowych, wypowiedzi członków rządu, materiałów publikowanych przez Federalny Urząd Ochrony Konstytucji, statystyki policyjne, a także doniesienia medialne.

Aktywność grup skrajnie prawicowych w latach 2005-2021

Monitorowaniem działalności grup radykalnych – lewicowych, prawicowych i innych – zajmuje się w Niemczech wspomniany już Federalny Urząd Ochrony Konstytucji

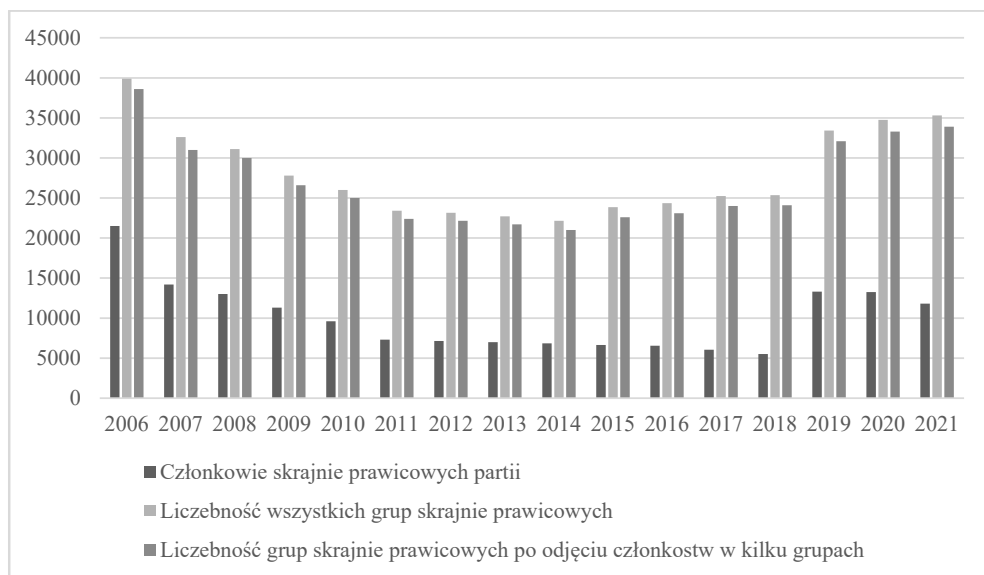
³ Zob. m.in. M. Pach, *Niemiecka koncepcja demokracji zdolnej do obrony (zarys problematyki)*, „Przegląd Konstytucyjny” 2017, nr 2, s. 55–86; A. Moroska-Bonkiewicz, „Urząd Ochrony Konstytucji” jako organ bezpieczeństwa ustrojowego RFN. *Problematyka funkcjonowania w państwie demokratycznym*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2013, t. 7, s. 181–199; A. Kałabunowska, *Walka ze skrajnie prawicową radykalizacją społeczeństwa na przykładzie systemu ochrony konstytucji Republiki Federalnej Niemiec*, Kwartalnik Naukowy OAP UW „e-Politikon” 2017, nr 23, s. 185–206; U. Backes, E. Jesse, *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*, t. 1–3, Bundeszentrale für politische Bildung, Köln 1989; U. Backes, *Politische Extreme. Eine Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis in die Gegenwart*, V&R Göttingen 2006; H.-G. Jaschke, *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2001; A. Pfahl-Traugher, *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik*, C.H. Beck, München 2006; F. Virchow, M. Langebach, A. Häusler (red.), *Handbuch Rechtsextremismus*, Springer VS, Wiesbaden 2016; R. Stöss, *Rechtsextremismus im Wandel*, Friedrich Ebert Stiftung, Forum Berlin, Berlin 2010.

⁴ Warto podkreślić, że nie jest to jedyna definicja ekstremizmu prawicowego, a spory definicyjne i terminologiczne w obszarze badań nad ekstremizmem politycznym są duże. Zob. m.in. A. Kałabunowska, *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Instytut Zachodni, Poznań 2021, s. 89–119. W publikacji zamiennie stosowano termin „ekstremizm prawicowy” i „skrajna prawica” głównie ze względów stylistycznych. W każdym z tych przypadków chodzi jednak o zjawisko określane w języku niemieckim mianem *Rechtsextremismus*.

(*Bundesverfassungsschutz*) oraz jego lokalne oddziały w poszczególnych krajach związkowych. To tylko jeden z elementów niemieckiego systemu zajmującego się przestrzeganiem porządku publicznego i zachowaniem bezpieczeństwa wewnętrznego. Instytucje ochrony konstytucji pełnią w nim funkcję wczesnego ostrzegania i koncentrują się na wyłapywaniu potencjalnych zagrożeń głównie poprzez zbieranie informacji⁵. Działalność tych organów przyczynia się do tego, że na tle innych państw Niemcy mogą pochwalić się wysokim poziomem udokumentowania wszelkich przypadków, które potencjalnie mogłyby zagrozić stabilności systemu demokratycznego, a spora część zgromadzonych informacji jest udostępniana opinii publicznej. Bez trudu odnaleźć można raporty *Bundesverfassungsschutz* i *Landesverfassungsschutz*, w których informuje się o skali zjawisk będących przedmiotem zainteresowania służb, w tym ekstremizmu pravicowego.

Jednym ze wskaźników liczebności środowisk skrajnie prawicowych w Niemczech są statystyki dotyczące członków poszczególnych grup, m.in. partii, subkultur czy też niezrzeszonych zwolenników skrajnej prawicy. Dane na ten temat są dostępne we wspomnianych już publikowanych każdego roku raportach o stanie ochrony demokracji. Wykres 1 wskazuje, jak zmieniała się liczebność grup uznawanych za skrajnie prawicowe w czasie urzędowania kanclerz Merkel na poziomie całej federacji. Warto mieć na uwadze, że dane te są oczywiście jedynie szacunkowe. Nie wszystkie organizacje skrajnie prowadzą rejestr członków. Ponadto wsparcie dla środowisk skrajnie prawicowych można okazać w inny sposób, niekoniecznie poprzez dołączenie do partii czy ruchu.

Wykres 1. Liczebność środowisk skrajnie prawicowych w Niemczech w latach 2006–2021 według danych publikowanych przez Federalny Urząd Ochrony Konstytucji⁶

⁵ A. Moroska-Bonkiewicz, „Urząd Ochrony Konstytucji”...

⁶ Ponieważ pierwszy rząd Angeli Merkel powstał dopiero pod koniec listopada 2005 roku nie uwzględniono tego roku na wykresie. To samo dotyczy wykresu 2.

Dane wskazują m.in. na słabnącą w badanym okresie popularność partii skrajnie prawicowych. Coraz częściej ugrupowania radykalne decydują się na wybór innej formy organizacyjnej lub agitują w sposób nieformalny, chociażby w Internecie. Powodem zauważalnego na wykresie wzrostu liczby członków w partiach skrajnie prawicowych w ostatnich trzech raportowanych latach jest uwzględnienie w statystykach młodzieżówki partii Alternatywa dla Niemiec (Alternative für Deutschland, AfD) – Junge Alternative oraz najbardziej radykalnego odłamu tej partii – Der Flügel. Obie te powiązane z AfD organizacje znalazły się w obszarze zainteresowań służb bezpieczeństwa, mimo że sama partia na poziomie federalnym nie została uznana za organizację ekstremistyczną (w momencie przygotowywania tego tekstu wciąż jeszcze nie jest, choć dyskusje na ten temat trwają). Wzrost liczebności wszystkich środowisk skrajnych w ostatnich latach do poziomu przekraczającego 30 tys. jest jednym z powodów wspomnianego już wcześniej alarmującego tonu ministra odpowiedzialnego za bezpieczeństwo.

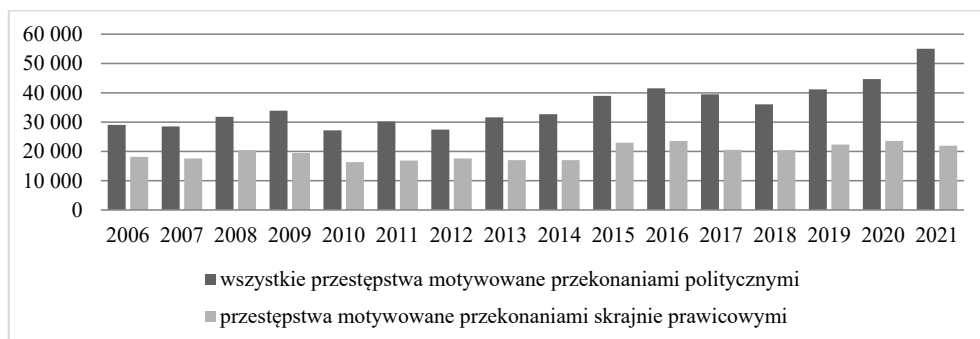
Mówiąc o skrajnie prawicowych partiach, warto zauważyć, że Republika Federalna uchodziła wśród badaczy ekstremizmu prawicowego za ewenement – żadne ugrupowanie skrajne nie cieszyło się wśród wyborców taką popularnością, aby w jakikolwiek sposób zagrozić partiom mainstreamowym. Zmiana nastąpiła w momencie pojawienia się – a raczej postępującej radykalizacji – AfD, choć nie ma wśród badaczy zgody co do tego, do jakiej rodziny partii to ugrupowanie należy⁷. Nie ulega jednak wątpliwości, że jest to siła polityczna, którą należałoby umiejscowić najdalej na prawo spośród wszystkich ugrupowań zasiadających w Bundestagu. W związku z tym, podsumowując okres kanclerstwa Angeli Merkel, należy odnotować, że od 2013 roku na niemieckiej scenie politycznej, a od 2017 roku w ławach Bundestagu pojawiło się ugrupowanie, które wielu uznaje za skrajnie prawicowe. Badania socjodemograficzne wykazały, że poglądy uznawane za radykalne są rozpowszechnione wśród zwolenników AfD w o wiele większym stopniu aniżeli wśród wyborców związanych z pozostałymi liczącymi się partiami. Badanie przeprowadzone przez Fundację Bertelsmanna wskazuje, że 56% wyborców tego ugrupowania wyznaje skrajnie prawicowy światopogląd w sposób jawny bądź latentny. Ponadto 65% z nich charakteryzuje się poglądami ksenofobicznymi, podczas gdy średnia wśród wszystkich wyborców wynosi 21%. Ponadto 13% wyborców AfD bagatelizuje zbrodnie nazistowskie, a 15% z nich potrafi sobie wyobrazić powrót

⁷ Określenie profilu partii nastręczało sporych trudności już od momentu jej powstania. W literaturze przedmiotu i komentarzach medialnych można spotkać się z określeniem AfD jako partii skrajnie prawicowej, narodowo-konserwatywnej, radykalnie prawicowej czy też populistycznie prawicowej. Zob. m.in. A. Häusler, O. Niedermayer, *Debatte: Ist die Alternative für Deutschland eine rechtspopulistische Partei?* Bundeszentrale für Politische Bildung, 17 stycznia 2017, <https://www.bpb.de/politik/extremismus/rechtspopulismus/240956/debatte-alternative-fuer-deutschland> (dostęp: 30 października 2021); V. Hambauer, A. Mays, *Wer wählt die AfD? – Ein Vergleich der Sozialstruktur, politischen Einstellungen und Einstellungen zu Flüchtlingen zwischen AfD-WählerInnen und der WählerInnen der anderen Parteien*, „Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft” 2018, nr 12, s. 133–154; *Extremismusforscher hält AfD bundesweit für rechtsextrem dominiert*, „RP Online”, 16 czerwca 2020, https://rp-online.de/politik/deutschland/extremismusforscher-haelt-afd-bundesweit-fuer-rechtsextrem-dominiert_aid-51669297 (dostęp: 30 października 2021).

rządów dyktatorskich⁸. W badaniu przeprowadzonym na potrzeby Leipziger Autoritarismus Studie 38,2% wyborców AfD określa własne poglądy polityczne jako „daleko na prawo”. Odsetek osób o poglądach skrajnie prawicowych wśród wyborców tej partii wynosił w 2020 roku 16,7%, podczas gdy – dla porównania – wśród zwolenników chadecji było to 3,1%, a socjaldemokratów 2,6%. Wyniki tego projektu badawczego wskazują także, że wśród wyborców AfD umacnia się negatywny stosunek do imigracji wyznawców islamu. Podczas gdy w 2014 roku 60,8% z nich było zdania, że muzułmanom należy zabronić możliwości osiedlania się w Niemczech, w 2020 roku odsetek ten wzrósł do 69,6%. W badaniu z 2020 roku oszacowano, że szowinistyczne poglądy charakteryzują 46,1% wyborców AfD, a ksenofobiczne 54,9%⁹.

Skalę ekstremizmu prawicowego w Niemczech odzwierciedlają też statystyki Federalnego Urzędu Kryminalnego dotyczące przestępczości motywowanej przekonaniem politycznym, które są prowadzone od 2001 roku. Obecnie wyróżnia się przestępstwa motywowane przekonaniem lewicowym i prawicowym, a także „zagraniczną ideologią” oraz przekonaniem religijnym. W przypadku interesujących nas przekonań skrajnie prawicowych mowa jest przede wszystkim o wykroczeniach natury ksenofobicznej lub rasistowskiej, choć ze względu na pojawienie się nowych środowisk, np. *Selbstverwalter*, są to też coraz częściej przestępstwa skierowane przeciwko organom państwa lub jego funkcjonariuszom¹⁰. Wykres 2 przedstawia liczbę tego typu przestępstw w okresie kanclerstwa Merkel.

Wykres 2. Liczba wszystkich przestępstw motywowanych przekonaniem politycznym oraz przestępstw motywowanych przekonaniem skrajnie prawicowym dokonanych w Niemczech w latach 2006–2021 według danych Federalnego Urzędu Kryminalnego.

⁸ R. Vehrkamp, *Rechtsextreme Einstellungen der Wähler:innen vor der Bundestagswahl 2021*, „Einwurf – Ein Policy Brief der Bertelsmann Stiftung”, styczeń 2021, https://www.bertelsmannstiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/ZD_Einwurf_1_2021.pdf (dostęp: 30 października 2021).

⁹ K. Celik, O. Decker, E. Brähler, *Rechtsextremismus für die breite Gesellschaft? Der Wandel der AfD-Wählerschaft von 2014 bis 2020*, w: O. Decker, E. Brähler (red.), *Autoritäre Dynamiken. Alte Ressentiments – neue Radikalität. Leipziger Autoritarismus Studie 2020*, Psychosozial-Verlag, Gießen 2020, s. 149–175.

¹⁰ Bundeskriminalamt, *Politisch motivierte Kriminalität*, https://www.bka.de/DE/UnsereAufgaben/Deliktbereiche/PMK/pmk_node.html (dostęp: 11 października 2021).

W niemal wszystkich analizowanych latach przestępstwa motywowane przekonaniem pravicowym dominowały w statystykach nad innymi kategoriami – stanowiły one połowę lub więcej niż połowę wszystkich przestępstw motywowanych przekonaniem politycznymi. Co więcej, ze szczegółowych danych wynika także, że było ich średnio dwa razy więcej niż przestępstw w kolejnej największej kategorii, tzn. przestępstw motywowanych przekonaniem lewicowym. Można więc powiedzieć, że w czasie urzędowania kanclerz Merkel liczba interesujących nas przestępstw utrzymywała się na relatywnie wysokim poziomie, mimo podjętych działań, które opisano w dalszej części artykułu¹¹. Jednocześnie warto pamiętać, że wskazane dane liczbowe stanowią jedynie ułamek wszystkich rejestrowanych czynów karalnych. Przykładowo w 2020 roku w Niemczech odnotowano ogółem ponad 5,3 mln przestępstw¹².

Działania rządu w zakresie zwalczania ekstremizmu pravicowego

Mówiąc o działalności ugrupowań skrajnych w Niemczech, należy mieć na uwadze fakt, że w myśl zasad demokracji zdolnej do obrony, na których została zbudowana po II wojnie światowej Republika Federalna Niemiec, organizacje tego typu mogą być poddawane delegalizacji. Podstawą rozwiązania ugrupowań politycznych jest art. 21 Ustawy Zasadniczej, który przewiduje, że „partie, które poprzez swoje cele lub zachowania swoich zwolenników zmierzają do naruszenia lub obalenia wolnościowego demokratycznego porządku ustrojowego albo zagrażają istnieniu Republiki Federalnej Niemiec, są sprzeczne z konstytucją”¹³. Podobny zapis odnoszący się do ugrupowań niepartyjnych znajduje się w art. 9. Wniosek o delegalizację partii do Federalnego Trybunału Konstytucyjnego mogą wnieść Bundestag, Bundesrat lub rząd federalny, natomiast za delegalizację organizacji i innych związków niepartyjnych odpowiedzialne jest Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Jeśli dana organizacja jest aktywna jedynie na terytorium jednego kraju związkowego, sprawą zajmuje się lokalny rząd lub lokalne ministerstwo spraw wewnętrznych.

Na poziomie krajów związkowych rozwiązuje się zdecydowanie więcej ugrupowań uznawanych za zagrażające demokracji, w tym ugrupowań skrajnie pravicowych, aniżeli na poziomie federalnym. Według informacji dostępnych na stronie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych na poziomie federalnym rozwiązano dotychczas 20 organizacji kategoryzowanych jako skrajnie pravicowe, a z moich obliczeń wynika, że niemal połowa przypada na okres kanclerstwa Angeli Merkel. Zwłaszcza ostatni rząd działał w tym zakresie wyjątkowo skutecznie. Za kadencji ministra Seehofera rozwiązano:

¹¹ Bardziej obszerną i kompleksową analizę niemieckich środowisk skrajnie pravicowych w okresie kryzysu migracyjnego, a także zmiany w niemieckim dyskursie wokół tematyki migracji i multikulturalizmu ujęłam w: A. Kałabunowska, *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech...*

¹² Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat, *Polizeiliche Kriminalstatistik 2020. Ausgewählte Zahlen im Überblick*, Berlin 2021, https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/publikationen/themen/sicherheit/pks-2020.pdf;jsessionid=1D1042F49A81F05EC3C650FF20BF1159.2_cid364?__blob=publicationFile&v=2 (dostęp: 16 listopada 2021).

¹³ *Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r.*, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf (dostęp: 30 października 2021).

Combat 18, dwie organizacje związane ze środowiskiem „Obywatele Rzeszy” (*Reichsbürger*) – *Geeinte deutsche Völker und Stämme* i *Osnabrücker Landmark*, zrzeszenie *Nordadler* oraz stowarzyszenie *Sturmbrigade 44*.

Inaczej rzecz ma się z delegalizacjami partii skrajnych. W całej powojennej historii Niemiec udało się skutecznie zakazać działalności tylko dwóch partii politycznych. Na okres urzędowania kanclerz Merkel przypada nieudana próba rozwiązania Narodowodemokratycznej Partii Niemiec (Nationaldemokratische Partei Deutschlands, NPD). Mowa o procesie toczonym przed Trybunałem w latach 2013–2017¹⁴, który – co ciekawe – zakończył się stwierdzeniem, że choć NPD jest rzeczywiście ugrupowaniem ekstremistycznie prawicowym, może dalej funkcjonować, gdyż partia ta nie ma wystarczającej siły politycznej, aby swoje plany wcielić w życie i realnie zagrozić systemowi demokratycznemu. Sama kanclerz Merkel była początkowo sceptyczna w sprawie składania kolejnego wniosku o delegalizację tej partii głównie dlatego, iż nie była przekonana, że zebrany materiał będzie wystarczający do wydania zakazu o działalności¹⁵. Ostatecznie rząd nie złożył własnego wniosku, a Trybunał procedował jedynie na podstawie wniosku Bundesratu. Orzeczenie Trybunału wywołało liczne dyskusje wśród ekspertów. Podkreślało ono bowiem nowy element w ocenie ryzyka pochodzącego ze środowisk skrajnych, mianowicie potencjał do realizacji antydemokratycznych celów¹⁶.

Do drugiego procesu o delegalizację NPD nie doszłoby najprawdopodobniej, gdyby na jaw nie wyszły zbrodnie jednostki terrorystycznej NSU. Ujawnienie tej sprawy, a także długi proces sądowy również przypadają na okres urzędowania kanclerz Merkel. Możliwość wieloletniego działania NSU w ukryciu, a także fakt, że zbrodnie i wykroczenia popełnione przez członków tej jednostki nie były ze sobą łączone przez służby, podały w wątpliwość skuteczność niemieckiego systemu ochrony demokracji. Choć proces NSU dobiegł końca, a zaniedbania odpowiednich organów państwa były wyjaśniane podczas komisji śledczych na poziomie Bundestagu oraz landów, w tej sprawie wciąż pozostaje wiele znaków zapytania. Stoi to w sprzeczności z zapowiedziami kanclerz Merkel, złożonymi m.in. podczas uroczystości z 2012 roku upamiętniającej ofiary NSU. Kanclerz przyznała wówczas, że rodziny ofiar były zbyt długo pozostawione same sobie, a śledztwa prowadzono w różnych, niewłaściwych kierunkach. Padła wów-

¹⁴ Poprzedni wniosek o delegalizację NPD procedowano w latach 2001–2003. Zob. T. Scheffler, *Ekstremizm polityczny: nieudana próba delegalizacji Narodowodemokratycznej Partii Niemiec (NPD) w latach 2001–2003 i jej znaczenie dla polskiego porządku prawnego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2015, nr 3 (37), s. 89–103.

¹⁵ *Merkel skeptisch gegenüber NPD-Verbot*, „Zeit”, 31 marca 2012, <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2012-03/merkel-mpd-verbot> (dostęp: 12 października 2021); U. Schulte, *Warten auf die Kanzlerin*, „Die Tageszeitung” 14 grudnia.2012, <https://taz.de/Kommentar-Merkel-und-NPD-Verbot/!5077247/> (dostęp: 12 października 2021); Ch. Hickmann, *Merkel zögert NPD-Verbotsantrag hinaus*, „Süddeutsche Zeitung”, 7 grudnia 2012, <https://www.sueddeutsche.de/politik/rechtsex-treme-partei-merkel-zoegert-mpd-verbotsantrag-hinaus-1.1544068> (dostęp: 12 października 2021).

¹⁶ Zob. m.in. U. Backes, *Banning Political Parties in a Democratic Constitutional State: the second NPD ban proceedings in a comparative perspective*, „Patterns of Prejudice” 2019, t. 53, nr 2; M. Steinbeis, *Die eventuell, aber nicht potenziell verfassungswidrige NPD*, „Verfassungsblog”, 17 stycznia 2017, <https://verfassungsblog.de/die-eventuell-aber-nicht-potenziell-verfassungswidrige-mpd/> (dostęp: 13 października 2021).

czas także zapowiedź: „Zrobimy wszystko, aby wyjaśnić zbrodnie, ujawnić, kim byli współnicy [sprawców], a także pociągnąć sprawców do odpowiedzialności. [...] Chodzi także o to, by wykorzystać wszelkie możliwości, jakie posiada nasze państwo prawa, aby coś takiego nigdy więcej się nie wydarzyło”¹⁷.

Jednym ze sposobów na przepracowanie zbrodni NSU i porażki niemieckiej *wahrhafte Demokratie* była działalność wspólnej komisji federacji i krajów związkowych na temat prawicowego terroryzmu. Jej prace zakończyły się pod koniec kwietnia 2013 roku złożeniem ponad 360-stronicowego raportu¹⁸. Komisja stwierdziła w nim, że należy wzmocnić kooperację pomiędzy służbami federalnymi i krajowymi, a także współpracę poszczególnych organów między sobą, zarówno jeśli chodzi o wymianę informacji, jak i pracę operacyjną. W raporcie zawarto także zalecenia m.in. co do dalszego zatrudniania informatorów¹⁹ oraz postulat wzmocnienia Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji, ale i jego kontroli. Kolejnych 47 zaleceń zaproponował w sierpniu 2013 roku Bundestag, po zakończeniu prac parlamentarnej komisji śledczej, o której powołanie wniosowały zgodnie wszystkie frakcje polityczne. Zalecenia dotyczyły usprawnienia pracy wymiaru sprawiedliwości, policji oraz służb bezpieczeństwa.

Ten etap przepracowywania „NSU-Komplex”, zwłaszcza prace komisji *Bund-Länder*, można potraktować jako zbieranie materiału do dalszej dyskusji i próbę oszacowania, jakie konkretne reformy należałoby wprowadzić. Jednym z namacalnych efektów było nawiązanie ściślejszej współpracy w zakresie wymiany informacji i uruchomienie bazy danych *Rechtsextremismus-Datei* (RED). Najbardziej sporną kwestią okazała się z kolei reforma *Verfassungsschutz*, która pozostaje przedmiotem debaty do dziś. O tym, jakiego ogromu nowych informacji o zagrożeniu płynącym ze strony środowisk skrajnie prawicowych dostarczył niemieckim organom przypadek NSU, świadczy także powołanie w 2015 roku kolejnej komisji śledczej w Bundestagu, mającej wyciągnąć wnioski z prac innych gremiów zajmujących się tą sprawą. Jej prace trwały kolejne dwa lata.

Bardziej zdecydowane kroki w zakresie zwalczania ekstremizmu prawicowego i wspierania procesu deradykalizacji zostały podjęte dopiero w ostatnich kilku latach. W lipcu 2016 roku przyjęto pierwszą rządową strategię na temat działań prewencyjnych, chroniących przed ekstremizmami i radykalizmami, a także wspierania demokracji²⁰. Choć powstanie takiej strategii zapowiadano już w umowie koalicyjnej z 2013

¹⁷ *Merkels Gedenkrede für Neonazi-Opfer im Wortlaut*, „Süddeutsche Zeitung”, 23 lutego 2012, <https://www.sueddeutsche.de/politik/merkels-gedenkrede-fuer-neonazi-opfer-im-wortlaut-die-hintergruende-der-taten-lagen-im-dunkeln-viel-zu-lange-1.1291733> (dostęp: 13 października 2021). Tłumaczenia z języków obcych w przekładzie własnym.

¹⁸ K.P. Bruch, B. Jost, E. Müller, H. Vahldieck, *Abschlussbericht der Bund-Länder-Kommission Rechtsterrorismus vom 30. April 2013*, https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/publikationen/themen/sicherheit/abschlussbericht-kommission-rechtsterrorismus-lang.pdf?__blob=publicationFile&v=2 (dostęp: 30 października 2021).

¹⁹ Wprowadzanie tajnych agentów do partii i środowisk skrajnie prawicowych przysporzyło we wcześniejszych latach wielu problemów. To m.in. ze względu na zbyt dużą infiltrację przez służby nie udało się procedować pierwszego wniosku o delegalizację NPD (2001–2003). Ochrona informatorów utrudniała także wyjaśnianie zbrodni NSU.

²⁰ Die Bundesregierung, *Strategie der Bundesregierung zur Extremismusprävention und Demokratieförderung*, Berlin 2016, <https://www.bmfsfj.de/resource/blob/109002/5278d578ff8c59a19d>

roku, we wstępie opublikowanego dokumentu nie ukrywano, że przyczynkiem do przyjęcia strategii stały się przede wszystkim wnioski z postępowań związanych z wyjaśnieniem sprawy NSU. W rządowym dokumencie dokonano przeglądu i systematyzacji wszystkich inicjatyw i narzędzi, których celem jest walka z radykalizacją i wspieranie społeczeństwa obywatelskiego. Zapowiedziano także finansowe wzmocnienie wielu z nich. Od tego momentu każdego roku zwiększano chociażby budżet Federalnej Centrali Kształcenia Obywatelskiego.

Obrana strategia rządowa pociągnęła za sobą kolejne decyzje dotyczące zwalczania różnych form ekstremizmu i radykalizmu. Najpierw w kwietniu 2017 roku przyjęto narodowy program prewencji przed ekstremizmem islamskim (*Nationales Präventionsprogramm gegen islamistischen Extremismus*). Następnie w czerwcu 2017 roku opublikowano nowy narodowy program na rzecz zwalczania rasizmu (*Nationaler Aktionsplan gegen Rassismus*)²¹. Rozszerzono go nie tylko o zapowiedziany w umowie koalicyjnej z 2013 roku wątek zwalczania transfobii i homofobii, ale także wnioski i zalecenia komisji Bundestagu i innych gremiów zaangażowanych w wyjaśnienie „NSU-Komplex”.

Jak można było zauważyć na przykładzie rozprawiania się ze zbrodniami NSU, działalności władz Niemiec w obszarze zwalczania ekstremizmów i radykalizmów stale towarzyszy problem relacji pomiędzy bieżącymi wydarzeniami a podejmowanymi krokami. Przypomina on nieco przyczynowo-skutkowy dylemat „co było pierwsze: kura czy jajko?”. Choć władze federalne na poziomie deklaratywnym zapewniały o konieczności intensyfikacji prewencji i deradykalizacji, konkretne decyzje w tym obszarze podejmowano zwykle pod presją bieżących, zazwyczaj nieszczęśliwych wydarzeń. Kolejne lata przyniosły jeszcze więcej tego typu przykładów.

Do wzmózonej pracy w obszarze zwalczania ekstremizmu prawicowego przyczynił się zwłaszcza szereg zdarzeń mających miejsce w latach 2019–2020. W czerwcu 2019 roku w Wolfhagen (Hesja) doszło do zabójstwa lokalnego polityka CDU Waltera Lübcke, a w wyniku postępowania sądowego dowiedziono, że sprawca kierował się pobudkami politycznymi. Powodem dokonania morderstwa miała być niezgoda sprawcy na pro-migracyjną politykę ofiary²². W październiku tego samego roku doszło do kolejnego zdarzenia, znanego jako zamach na synagogę w Halle (Saksonia-Anhalt). W dniu ży-

4bef9fe4c034d8/strategie-der-bundesregierung-zur-extremismuspraevention-und-demokratiefoerderung-data.pdf (dostęp: 30 października 2021).

²¹ Pierwszy tego typu plan Republika Federalna Niemiec przyjęła w 2008 roku jako odpowiedź na wezwanie sformułowane podczas Światowej Konferencji Przeciwko Rasizmowi, zorganizowanej przez ONZ w 2001 roku. Niemiecki dokument nosił nazwę narodowego planu na rzecz zwalczania rasizmu, ksenofobii, antysemityzmu i związanej z nimi nietolerancji (*Nationalen Aktionsplan zur Bekämpfung von Rassismus, Fremdenfeindlichkeit, Antisemitismus und darauf bezogene Intoleranz*).

²² *Lübcke-Familie nach Urteil enttäuscht – Bundesanwaltschaft kündigt Revision an*, „Welt”, 28 stycznia 2021, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article225192397/Mordfall-Walter-Luebcke-Stephan-Ernst-verurteilt-Opferfamilie-enttaeuscht.html> (dostęp: 13 października 2021); *Urteil und Ungewissheit*, „Spiegel”, 28 stycznia 2021, <https://www.spiegel.de/panorama/justiz/walter-luebcke-was-sie-zum-urteil-gegen-stephan-ernst-und-markus-h-wissen-muessen-a-14b9a-c6a-e391-43df-ba31-4533972a887e> (dostęp: 13 października 2021).

dowskiego święta Jom Kipur uzbrojony mężczyzna próbował wdrzeć się do zamkniętej od wewnątrz synagogi, a kiedy mu się to nie udało, zabił dwie przypadkowe osoby, które znajdowały się w okolicy budynku. Swój zamach transmitował w internecie²³. W lutym 2020 roku doszło z kolei do zamachów w miejscowości Hanau (Hesja), których ofiarami było 9 osób o pochodzeniu migracyjnym. Ponadto w latach 2018–2021 kilkadziesiąt osób i instytucji otrzymało drogą mailową pogróżki, a serię tych wydarzeń od podpisu widniejącego w listach nazwano mianem „NSU 2.0”. Poszkodowani to głównie osoby o pochodzeniu migracyjnym lub też osoby i instytucje wspierające politykę wielokulturowości w Niemczech. W toku wyjaśniania tej sprawy na jaw wyszło, że ich dane osobowe wyciekły z policyjnej bazy danych²⁴.

Można powiedzieć, że od tego momentu programy, środki finansowe i inicjatywy dotyczące omawianej problematyki zaczęły pojawiać się niemal lawinowo. W październiku 2019 roku przyjęto 9-punktowy plan rządowy na rzecz zwalczania ekstremizmu prawicowego i przestępczości motywowanej nienawiścią. Nałożono m.in. dodatkowe zobowiązania na administratorów stron internetowych związane z usuwaniem i zgłaszaniem treści namawiających do nienawiści²⁵, zaproponowano wzmocnienie ochrony dla lokalnych polityków, zaostrzono przepisy dotyczące prawa do posiadania broni i zapowiedziano zwiększenie personelu *Verfassungsschutz* i policji kryminalnej²⁶. Tuż po tragicznych wydarzeniach z Hanau powołano także specjalną komisję na rzecz walki z rasizmem i prawicowym ekstremizmem (*Kabinettsausschuss zur Bekämpfung von Rechtsextremismus und Rassismus*). O tym, jak poważnie traktowano tę problematykę świadczy fakt, że funkcję przewodniczącej tego gremium przejęła sama kanclerz Merkel. Oprócz niej w komisji zasiadali m.in. minister finansów Olaf Scholz i minister spraw wewnętrznych Horst Seehofer. Zadaniem tego gremium miało być monitorowanie wprowadzania w życie pomysłów z 9-punktowego planu rządowego, ale także proponowanie nowych rozwiązań związanych ze zwalczaniem politycznego radykalizmu

²³ *Der Anschlag von Halle*, Bundeszentrale für Politische Bildung, 5 października 2020, <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/316638/der-anschlag-von-halle> (dostęp: 13 października 2021); *Höchststrafe: Halle-Attentäter zu lebenslanger Haft mit Sicherungsverwahrung verurteilt*, „MDR – Mitteldeutscher Rundfunk”, 21 grudnia 2020, <https://www.mdr.de/nachrichten/sachsen-anhalt/halle/halle/urteil-halle-anschlag-lebenslange-haft-fuer-attentaeter-nach-schuessen-auf-synagoge-100.html> (dostęp: 13 października 2021).

²⁴ *Einzeltaeter – oder ein rechtes Netzwerk?*, „Deutschlandfunk”, 7 maja 2021, https://www.deutschlandfunk.de/tatkomplex-nsu-2-0-einzeltaeter-oder-ein-rechtes-netzwerk.2897.de.html?dram:article_id=496792 (dostęp: 13 października 2021).

²⁵ Zmiany związane z zapobieganiem szerszenia nienawiści w sieci zostały ostatecznie wprowadzone ustawą. Jej projekt przedłożono 19 lutego 2020 roku, a ustawę przyjęto 30 marca 2021 roku. Wprowadza ona możliwość nakładania kar więzienia za przestępstwa popełniane w Internecie. Zob. *Gesetz zur Bekämpfung des Rechtsextremismus und der Hasskriminalität vom 30. März 2021*, https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/Bgbl_Bekaempfung_Rechtsextremismus_Hasskriminalitaet.pdf;jsessionid=AA349CF580C50D7474A332502BFB73B3.1_cid289?__blob=publicationFile&v=3 (dostęp: 19 października 2021).

²⁶ Die Bundesregierung, *Bundesregierung geht gegen Rechtsextremismus und Hasskriminalität vor*, 30 października 2019, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/gegen-extremismus-und-hass-1686442> (dostęp: 19 października 2021).

i działaniami prewencyjnymi, angażujących wiele resortów. Chciano, by komisja ta stała się platformą stałego dialogu na poziomie rządowym²⁷.

Prace tego gremium doprowadziły do powstania katalogu 89 środków na rzecz zwalczania ekstremizmu prawicowego i rasizmu²⁸. To największy i najbardziej kompleksowy program walki z polityczną radykalizacją, ksenofobią i mową nienawiści, ale także program prewencji przed tymi zjawiskami. Na jego realizację w planie finansowym na lata 2021–2024 przewidziano ponad 1 mld euro. W maju 2021 roku komisja pod przewodnictwem kanclerz Merkel złożyła raport ze swojej działalności, doprecyzowujący sposób wdrażania wypracowanego pakietu środków. Zważywszy na zakres tematyczny katalogu, uprawnione zdaje się przytoczone na wstępie tej publikacji stwierdzenie ministra Sehofera, że „żaden rząd nie zrobił tyle dla zwalczania ekstremizmu, rasizmu i antysemityzmu, co ten”²⁹. Warto mieć jednak na uwadze, że część przyjętych propozycji wymaga najpierw umocowania w stosownych ustawach. Wśród 89 proponowanych działań znalazły się m.in.: finansowe wzmocnienie programów promujących demokrację i zasady pokojowego współżycia, intensyfikacja działań na rzecz zwalczania nienawiści w sieci, zmiany w prawie karnym, wzmocnienie programów prewencyjnych zwłaszcza wśród młodzieży czy też finansowanie badań nad takimi zjawiskami, jak rasizm, ksenofobia, islamofobia, antysemityzm.

Katalog zawiera też wstępną propozycję ustawowego wzmocnienia reguł niemieckiej *wahrhafte Demokratie*, choć warto zaznaczyć, że jest to jedna z najbardziej spornych kwestii całego pakietu. Propozycja ustawy mającej na celu wzmacnianie niemieckiej demokracji (*Gesetz zur Stärkung und Förderung der wehrhaften Demokratie*) przewiduje, że projekty związane z promocją demokracji będą wspierane stale i nie będzie potrzeby cyklicznego wnioskowania o finansowanie. Miało to zapewnić stabilne i długofalowe wsparcie dla prodemokratycznych inicjatyw. Ponieważ jednak ustawodawca chciałby mieć kontrolę nad tym, kto otrzymuje finansowanie ze środków publicznych, przewidziano obowiązek przyznania się wnioskodawców do demokratycznych reguł gry. Zgodę na tego typu rozwiązanie wycofała ostatecznie chadecja, podczas gdy drugi koalicjant – SPD – obstawał przy przyjęciu nowej ustawy³⁰. O dalszym losie

²⁷ Die Bundesregierung, *Bundesregierung verstärkt Kampf gegen Rechtsextremismus und Rassismus*, 18 marca 2020, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/ausschuss-rechtsextremismus-1731860> (dostęp: 19 października 2021).

²⁸ Die Bundesregierung, *Klares Signal gegen Rechtsextremismus und Rassismus*, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/kabinett-rechtsextremismus-1819828> (dostęp: 19 października 2021).

²⁹ Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat, *Bundesregierung beschließt Maßnahmen zur Bekämpfung von Rechtsextremismus und Rassismus*, <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/pressemitteilungen/DE/2021/05/kabinettausschuss-rechtsextremismus.html> (dostęp: 19 października 2021).

³⁰ Zob. m.in. S. Groß, *Warum die Unionsfraktion das „Wehrhafte-Demokratie-Gesetz“ blockiert*, „Süddeutsche Zeitung”, 6 kwietnia 2021, <https://www.sueddeutsche.de/politik/demokratie-foerderungsgesetz-blockade-seehofer-1.5256848> (dostęp: 19 października 2021); P. Gensing, *Wehrhafte-Demokratie-Gesetz gescheitert*, „Tagesschau”, 23 czerwca 2021, <https://www.tagesschau.de/investigativ/wehrhafte-demokratie-gesetz-101.html> (dostęp: 19 października 2021); S. Schulz, *Die Demo-*

tego projektu zadecyduje najprawdopodobniej nowa koalicja rządowa, uformowana po wyborach do Bundestagu z 26 września 2021 roku.

Jedną z najnowszych inicjatyw związaną z zagadnieniem ekstremizmu politycznego jest powołanie Centrum Analizy i Badań (*Zentrum für Analyse und Forschung*) przy Federalnym Urzędzie Ochrony Konstytucji. Działalność tego organu zainaugurowano konferencją naukową zatytułowaną „Ekstremizm a socjalizacja”, która odbyła się w połowie września 2021 roku. Na stronach rządowych zadania tego Centrum określono jako „interdyscyplinarną pracę dotyczącą wszystkich obszarów tematycznych, którymi zajmuje się *Verfassungsschutz*”³¹. Ma ono wzmocnić „kompetencje analityczne” Urzędu poprzez współpracę z ośrodkami uniwersyteckimi i pozauniwersyteckimi. Ta nowa inicjatywa nie pozostała bez echa wśród reprezentantów niemieckiej nauki. Część z nich zainaugurowała akcję zbierania podpisów pod otwartym listem protestacyjnym. W dokumencie zwrócono uwagę na to, że w działalności Centrum Analizy powstaje trudność z zachowaniem standardów naukowości – wolności badań, transparentności procesu badawczego i publicznego dostępu do danych. Wskazano także, że finansowa zależność *Verfassungsschutz* od innych organów państwa budzi wątpliwości co do wiarygodności planowanych badań. Choć na stronie internetowej nowego Centrum zamieszczono kodeks etyki obiecujący m.in. transparentność danych, dyskusja wśród niemieckich naukowców wokół wspomnianych kwestii spornych trwa do tej pory.

Działania rządu w zakresie prewencji i wzmocnienia postaw demokratycznych

We wspomnianej wcześniej mowie kanclerz Merkel z 2012 roku podkreślony został także drugi ważny element walki z radykalizacją i ekstremizmem, o który rząd federalny starał się dbać z równym zaangażowaniem. Kanclerz powiedziała: „Środkami dostępnymi państwu nienawiść i przemoc dają się ledwie przezwyciężyć. Służby bezpieczeństwa potrzebują partnerów – obywateli i obywaterek, którzy nie odwracają wzroku, ale patrzą we wskazanym kierunku – [potrzebują] silnego społeczeństwa obywatelskiego. [...] Opiera się ono na tym, że każdy czuje się współodpowiedzialny za całość, że każdy przyczynia się osobiście do pokojowego współżycia”³². Podobną opinię podczas prezentacji rządowej strategii na rzecz prewencji przed ekstremizmem przedstawiła w 2016 roku ówczesna minister rodziny Manuela Schwesig. „Rząd poprzez tę strategię daje jasny sygnał: wzmocnianie demokracji i prewencja są w walce z ekstremizmem i ksenofobią tak samo nieodzowne, jak praca służb bezpieczeństwa”³³ – zauważyła.

kratie vor dem Staat schützen, „Frankfurter Rundschau”, 7 czerwca 2021, <https://www.fr.de/meinung/gastbeitraege/die-demokratie-vor-dem-staat-schuetzen-90792467.html> (dostęp: 19 października 2021).

³¹ Bundesamt für Verfassungsschutz, *Zentrum für Analyse und Forschung*, https://www.verfassungsschutz.de/DE/verfassungsschutz/auftrag/zusammenarbeit-im-in-und-ausland/zentrum-fuer-analyse-und-forschung-zaf/zentrum-fuer-analyse-und-forschung-zaf_node.html (dostęp: 30 października 2021).

³² *Merkels Gedenkrede...*

³³ Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, *Kabinett beschließt Strategie zur Extremismusprävention und Demokratieförderung*, <https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/aktuelles/>

Programy prewencyjne mają oczywiście znacznie dłuższą historię niż okres urzędowania kanclerz Merkel – ich powstanie datuje się na początek lat dziewięćdziesiątych XX wieku³⁴. Nie ulega jednak wątpliwości, że intensyfikacja tego typu aktywności nastąpiła dopiero w drugiej dekadzie XXI wieku. Najważniejszym wspieranym przez władze federalne programem, który ma na celu prewencję przed radykalizacją i wzmacnianie społeczeństwa obywatelskiego, był i wciąż pozostaje program Federalnego Ministerstwa do spraw Rodziny, Osób Starszych, Kobiet i Młodzieży o nazwie „Demokratie leben!”. Program ten powstał w 2015 roku, a jego celami statutowymi są wzmacnianie demokracji, wspieranie różnorodności oraz zapobieganie ekstremizmowi. Na przykładzie tego programu widać, że działania rządu w walce z radykalizacją polityczną szły w parze z ugruntowywaniem różnorodności i wielokulturowości³⁵. W ramach „Demokratie leben!” wspierane są zarówno projekty o zasięgu lokalnym, jak i ponadregionalnym, a o ich finansowanie mogą się ubiegać inicjatywy, organizacje, instytucje, ale i sami obywatele, których cele są zbieżne z celami całego programu. Budżet projektu zwiększał się stopniowo – podczas gdy w pierwszym roku działania zasilono go kwotą 40,5 mln euro, w 2021 roku „dysponował on już kwotą ponad 150 mln euro”³⁶. Aktualnie dostępne środki umożliwią sfinansowanie około 500 projektów do 2024 roku.

Innym prężnie działającym programem finansowanym z budżetu państwa jest „Zusammenhalt durch Teilhabe”, którym zajmuje się Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Jego celem jest wspieranie pokojowego i demokratycznego współżycia w Niemczech, „w którym nie ma miejsca na ekstremistyczne i wrogie demokracji dążenia”³⁷. Beneficjentami środków z tego programu są działające na poziomie regionalnym organizacje, instytucje i stowarzyszenia, działające w różnych obszarach życia społecznego, np. związki sportowe czy ochotnicze straże pożarne. Założeniem tego programu jest to, aby w tego typu regionalnych organach pojawiały się osoby propagujące jego idee w społecznościach lokalnych, a tym samym, by zwiększały się oddolne zdolności prewencji przed ekstremizmem i radykalizmem. „Łącznikom” programu oferuje się odpowiednie wsparcie, coaching i pomoc w zdobyciu odpowiednich kwalifikacji. Dotychczas do roli

presse/pressmitteilungen/kabinet-beschliesst-strategie-zur-extremismuspraevention-und-demokratiefoerderung-109526 (dostęp: 13 października 2021).

³⁴ M. Herzog zu Mecklenburg, I. Anthony, *Preventing Violent Extremism in Germany: Coherence and Cooperation in a Decentralized System*, Stockholm International Peace Research Institute 2020, <https://www.sipri.org/publications/2020/working-paper/preventing-violent-extremism-germany-coherence-and-cooperation-decentralized-system>, s. 10 (dostęp: 13 października 2021).

³⁵ Działania w tym zakresie rozpoczęły się już jednak znacznie wcześniej. Program „Demokratie leben!” zastąpił wcześniejsze finansowane z budżetu państwa projekty, takie jak „Vielfalt tut gut. Jugend für Vielfalt, Toleranz und Demokratie” (zapoczątkowany w 2007 roku) czy „Toleranz fördern – Kompetenz stärken” (z roku 2011).

³⁶ Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, *Bundesprogramm „Demokratie leben!”*, <https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/themen/engagement-und-gesellschaft/demokratie-leben/landes-demokratiezentren/bundesprogramm-demokratie-leben--73948?view=> (dostęp: 13 października 2021).

³⁷ Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat, *Zusammenhalt durch Teilhabe*, <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/heimat-integration/gesellschaftlicher-zusammenhalt/zusammenhalt-teilhabe/zusammenhalt-teilhabe-node.html> (dostęp: 13 października 2021).

„partnerów dla demokracji” wyszkolono około 2 tys. osób. Program był początkowo skierowany głównie do wschodnich regionów kraju, ale z każdą kolejną edycją powiększono obszar jego aktywności. Roczny budżet tego projektu wynosi 12 mln euro.

Jednocześnie pochyłano się nad konkretnymi formami wrogości wobec obcych. Powołano m.in. niezależne grupy ekspertów do zbadania skali i różnorodności przejawów antysemityzmu w Niemczech. Jedna z nich złożyła swój raport w styczniu 2012 roku, druga w kwietniu 2017 roku. Na ich podstawie na początku 2018 roku Bundestag przyjął program zwalczania antysemityzmu (*Antisemitismus entschlossen bekämpfen*), powołując jednocześnie nową instytucję – pierwszego pełnomocnika rządu do spraw judaizmu i walki z antysemityzmem, którym został Felix Klein. Rok później powołano także wspólną komisję federacji i krajów związkowych do spraw zwalczania antysemityzmu. Rolą pełnomocnika rządu i komisji jest nie tylko zwalczanie antysemityzmu, ale także sprawowanie pieczy nad ochroną życia i kultury żydowskiej w Republice Federalnej.

W umowie koalicyjnej CDU/CSU i SPD z 2017 roku zapisano także, że oprócz prewencji dotyczącej antysemityzmu rząd przyjrzy się także z większą uwagą kwestii antycyganizmu, a więc wrogości wobec społeczności Sinti i Roma. Z obietnicy tej wywiązano się w marcu 2019 roku poprzez powołanie niezależnej komisji do spraw antycyganizmu (*Unabhängige Kommission Antiziganismus*), która działa przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Raport z prac złożyła ona w lipcu 2021 roku, przedstawiając na 500 stronach maszynopisu historyczne i współczesne formy antycyganizmu oraz zalecenia dla rządzących, służb porządkowych i bezpieczeństwa, nauki oraz społeczeństwa obywatelskiego³⁸. Wreszcie, po atakach z Hanau, we wrześniu 2020 roku powołano także niezależną grupę ekspertów do spraw wrogości wobec muzułmanów (*Unabhängiger Expertenkreis Muslimfeindlichkeit*) przy Federalnym Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Zadaniem tego gremium jest monitorowanie i analiza różnych przejawów islamofobii, a także proponowanie rozwiązań skutecznego radzenia sobie z tym zjawiskiem. W skład grupy weszli m.in. przedstawiciele świata nauki, w tym teologowie, ale także reprezentanci organizacji pozarządowych.

Wszystkie te grupy powołane przez rząd federalny mają odnosić się do różnych form wrogości wobec konkretnych grup społecznych (w języku niemieckim ma to swoją ugruntowaną w nauce nazwę: *gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit*). Z jednej strony utworzenie tych organów stanowi odpowiedź na wyzwania społeczeństwa wielokulturowego m.in. obawy o możliwość utrzymania spójności społecznej lub wystąpienia konfliktów pomiędzy poszczególnymi grupami etnicznymi czy religijnymi. Z drugiej zaś – zwrócenie uwagi na obecne w niemieckim społeczeństwie elementy charakterystyczne dla myślenia skrajnie prawicowego, takie jak rasizm, ksenofobia, antysemityzm czy islamofobia.

³⁸ Deutscher Bundestag 19. Wahlperiode, *Unterrichtung durch die Bundesregierung. Bericht der Unabhängigen Kommission Antiziganismus Perspektivwechsel – Nachholende Gerechtigkeit – Partizipation*, Drucksache 19/30310, <https://dserver.bundestag.de/btd/19/303/1930310.pdf> (dostęp: 16 listopada 2021).

Podsumowanie i próba oceny

„Na całym świecie państwa podchodzą do [problematyki] skrajnej prawicy i politycznego ekstremizmu w ogóle na różne sposoby, w zależności od szeregu czynników, takich jak historia, siła systemu demokracji liberalnej oraz percepcja zagrożenia”³⁹ – pisze badacz skrajnej prawicy, Cas Mudde. Niemiecki system ochrony demokracji przed różnego typu ekstremizmami wyróżnia się na tle innych narodowych rozwiązań i jest postrzegany jako jeden z najbardziej kompleksowych⁴⁰. W cytowanej publikacji Mudde zestawia nie tylko niemieckie podejście do tej problematyki z odmiennym ujęciem przyjętym w Stanach Zjednoczonych, ale przytacza także przykład Danii, w której zaledwie jedna osoba w obrębie narodowych służb bezpieczeństwa odpowiada za obszar tematyczny ekstremizmu. Jak wykazano powyżej, skala działań podejmowanych w Niemczech jest znacznie większa, a liczba inicjatyw i przeznaczane na nie środki finansowe z roku na rok stale się zwiększają.

Ta specyfika podejścia do tematyki ekstremizmu politycznego nie ułatwia porównań niemieckiego systemu z rozwiązaniami obowiązującymi w innych systemach. W niniejszym artykule zwrócono raczej uwagę na rozwój tego systemu w czasie, a cztery kadencje rządu federalnego, którego pracami kierowała kanclerz Merkel, pozwalają na uwzględnienie znacznego wycinka historii zjednoczonych Niemiec. Analizowany okres jest jednocześnie momentem, w którym kształtował się niemiecki system zwalczania ekstremizmu i politycznej radykalizacji. Panuje bowiem przekonanie, że „to zintegrowane podejście jest nowe – to inwencja XXI w.”⁴¹. Mimo to już zdążyła się utrwalić opinia, że „Niemcy są jednym z niewielu krajów przodujących w prewencji i zwalczaniu ekstremizmu”⁴²

Warto przypomnieć, że przyglądano się działaniom w walce z ekstremizmem prawi-cowym, co nie umniejsza skali zagrożeń płynących ze strony innych form politycznego radykalizmu, chociażby ekstremizmu lewicowego czy islamizmu. Dodatkowo zajmowano się jedynie programami inicjowanymi przez rząd centralny. To tylko niewielka część wszystkich działań podejmowanych we współczesnych Niemczech w tym zakresie. Mowa bowiem o państwie federalnym, w którym zadania są podzielone, a kraje związkowe mają dużą swobodę w kształtowaniu własnych koncepcji zwalczania ekstremizmu i wspierania deradykalizacji. W tego typu systemie „federalny parasol ustala pewne standardy, ale pozwala na istnienie sporych różnic pomiędzy landami w zakresie implementacji”⁴³. Można więc uznać, że Niemcy działają w modelu hybrydowym,

³⁹ C. Mudde, *The Far Right Today*, Polity Press, Cambridge-Medford 2019, s. 129.

⁴⁰ Porównanie różnych narodowych podejść do problematyki zwalczania ekstremizmu można także odnaleźć w: B. Enzmann, *Demokratischer Verfassungsstaat als Widerpart des Extremismus*, w: E. Jesse, T. Mannewitz (red.), *Extremismusforschung. Handbuch für Wissenschaft und Praxis*, Nomos Verlag, Baden-Baden 2018, s. 59–97.

⁴¹ M. Herzog zu Mecklenburg, I. Anthony, *Preventing...*, s. 19.

⁴² D. Koehler, *Fighting Domestic Extremism: Lessons From Germany*, „Lawfare”, 14 marca 2021, <https://www.lawfareblog.com/fighting-domestic-extremism-lessons-germany> (dostęp: 30 października 2021).

⁴³ M. Herzog zu Mecklenburg, I. Anthony, *Preventing...*, s. 12.

w którym sukces zależny jest od zaangażowania wielu stron. To rozwiązanie przynosi określone korzyści, ale – jak wykazały liczne niedociągnięcia ujawnione przy okazji rozprawiania się ze zbrodniami NSU – rodzi także liczne problemy.

Osobnym jeszcze pionem działania na rzecz promocji postaw demokratycznych i minimalizacji problemów, jakie rodzą zjawiska rasizmu czy ksenofobii, nieuwzględnionym w tym artykule, jest aktywność organizacji pozarządowych i licznych, oddolnych inicjatyw. Pomimo ograniczenia niniejszej analizy, nieuwzględniającej inicjatyw landowych i oddolnych, można stwierdzić, że przynajmniej na poziomie federalnym działania w zakresie zwalczania ekstremizmu prawicowego rozwijano intensywnie, zwłaszcza w okresie dwóch ostatnich rządów Merkel, choć bardzo często dopiero w reakcji na znaczące i oburzające opinię publiczną akcje środowisk skrajnie prawicowych.

Wielość podjętych w ostatnich szesnastu latach inicjatyw wskazuje na to, jak poważnie rząd federalny traktował omawiany w tym artykule problem. Jednocześnie można wskazać na przynajmniej dwa niedociągnięcia całej rządowej koncepcji. Z jednej strony wiele działań podejmowanych było zbyt późno, dopiero po fakcie. Choć wielość podjętych aktywności rzeczywiście może budzić podziw – zwłaszcza z perspektywy innych krajów o mniej rozwiniętych systemach prewencji – i stanowić inspirację dla innych państw demokratycznych, fakt, że niektórym tragicznym wydarzeniom nie udało się zapobiec, rzutuje na całościową ocenę. Z drugiej zaś strony mnogość działań podejmowanych na wielu płaszczyznach rodzi nowe problemy związane z ich koordynacją. Warto jednak podkreślić, że zaangażowanie przez rząd federalny tak wielu partnerów, chociażby w ramach grup eksperckich czy modelowych programów prewencyjnych na poziomie lokalnym, pozwala na propagowanie jednego podejścia do sprawy na terenie całych Niemiec.

Analiza podjętych działań pozwala także stwierdzić, że specyfika niemieckiego systemu ochrony przed ekstremizmem politycznym i radykalizacją wynika również z charakteru tamtejszego, coraz bardziej różnorodnego społeczeństwa. Można przypuszczać, że nawet po odejściu kanclerz Merkel działania na styku prewencji przed radykalizacją i zakorzeniania wielokulturowości będą kontynuowane. Wygłoszone przez nią w rocznicę zamachów w Hanau twierdzenie, że rasizm i nienawiść to trucizna zatruwająca niemieckie społeczeństwo jest bowiem przyjmowane przez polityków wielu mainstreamowych niemieckich partii politycznych⁴⁴. W programie wyborczym zwycięskiej w wyborach z 2021 roku partii socjaldemokratycznej odnotowano: „Będziemy stanowczo występować przeciwko rasizmowi, ekstremizmowi prawicowemu, antysemityzmowi, antycyganizmowi, islamofobii, antyfeminizmowi, seksizmowi i wrogości wobec społeczności LSBTIQ*⁴⁵”. Interesującym tematem przyszłych analiz może stać się więc działanie nowego rządu uformowanego po wyborach z września 2021 roku. Obserwując jego dotychczasowe działania oraz składane deklaracje, można zakładać, że aktywność państwa w analizowanym w tym artykule obszarze będzie kontynuowana, o ile nie jeszcze bardziej intensywnie rozwijana.

⁴⁴ Die Bundeskanzlerin, *Video-Podcast „Rassismus ist ein Gift. Der Hass ist ein Gift“*, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/mediathek/bundeskanzlerin-merkel-aktuell/podcast-jahrestag-hanau-1853552> (dostęp: 30 października 2021).

⁴⁵ SPD, *Aus Respekt vor deiner Zukunft. Das Zukunftsprogramm der SPD*, <https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Beschluesse/Programm/SPD-Zukunftsprogramm.pdf>

Abstract

Activities of the German Federal Government in Combating Right-Wing Extremism and Political Radicalisation under Angela Merkel's Chancellorship (2005–2021)

The goal of this article is to analyse activities undertaken by the federal government to assess and tackle the issue of right-wing extremism and political radicalisation during Angela Merkel's chancellorship. Firstly, the scale of the phenomenon of right-wing extremism between 2005 and 2021 is presented. Thereafter, the author moves to review activities undertaken to combat extremism and complementary efforts taken to promote democratic attitudes. It has been concluded that the discussed activities were intensively undertaken, particularly by the last two Merkel governments. However, they often took place *post factum*, as a reaction to tragic events.

Keywords: right-wing extremism, radicalisation, Germany, Angela Merkel, federal government.

Bibliografia

- Baaken T., Korn J., Ruf M., Walkenhorst D., *Dissecting Deradicalization: Challenges for Theory and Practice in Germany*, „International Journal of Conflict and Violence” 2020, t. 14(2), DOI: 10.4119/ijcv-3808.
- Backes U., *Banning Political Parties in a Democratic Constitutional State: the second NPD ban proceedings in a comparative perspective*, „Patterns of Prejudice” 2019, t. 53, nr 2, 136-151, DOI: 10.1080/0031322X.2019.1572275.
- Backes U., Jesse E., *Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland*, t. 1–3, Bundeszentrale für politische Bildung, Köln 1989.
- Backes U., *Politische Extreme. Eine Wort- und Begriffsgeschichte von der Antike bis in die Gegenwart*, V&R, Göttingen 2006.
- Bruch K.P., Jost B., Müller E., Vahldieck H., *Abschlussbericht der Bund-Länder-Kommission Rechtsterrorismus vom 30. April 2013*, https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/publikationen/themen/sicherheit/abschlussbericht-kommission-rechtsterrorismus-lang.pdf?__blob=publicationFile&v=2.
- Bundesamt für Verfassungsschutz, *Zentrum für Analyse und Forschung*, https://www.verfassungsschutz.de/DE/verfassungsschutz/auftrag/zusammenarbeit-im-in-und-ausland/zentrum-fuer-analyse-und-forschung-zaf/zentrum-fuer-analyse-und-forschung-zaf_node.html.
- Bundeskriminalamt, *Politisch motivierte Kriminalität*, https://www.bka.de/DE/UnsereAufgaben/Deliktsbereiche/PMK/pm_k_node.html.
- Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat, *Bundesregierung beschließt Maßnahmen zur Bekämpfung von Rechtsextremismus und Rassismus*, <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/pressemitteilungen/DE/2021/05/kabinettausschuss-rechts-extremismus.html>.
- Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat, *Polizeiliche Kriminalstatistik 2020. Ausgewählte Zahlen im Überblick*, Berlin 2021, <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/publikationen/themen/sicherheit/pks-2020.pdf>;

- jsessionId=1D1042F49A81F05EC3C650FF20BF1159.2_cid364?__blob=publicationFile&v=2.
- Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat, *Verfassungsschutzbericht 2020*, Berlin 2021, https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/publikationen/DE/2021/verfassungsschutzbericht-2020.pdf;jsessionId=AD3C4E74B0A53E7314322779B8EFB0B7.internet282?__blob=publicationFile&v=6
- Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat, *Zusammenhalt durch Teilhabe*, <https://www.bmi.bund.de/DE/themen/heimat-integration/gesellschaftlicher-zusammenhalt/zusammenhalt-teilhabe/zusammenhalt-teilhabe-node.html>.
- Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, *Bundesprogramm „Demokratie leben!“*, <https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/themen/engagement-und-gesellschaft/demokratie-leben/landes-demokratiezentren/bundesprogramm-demokratie-leben-73948?view=>, dostę: 13.10.2021.
- Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, *Kabinett beschließt Strategie zur Extremismusprävention und Demokratieförderung*, <https://www.bmfsfj.de/bmfsfj/aktuelles/presse/pressemitteilungen/kabinett-beschliesst-strategie-zur-extremismuspraevention-und-demokratiefoerderung-109526>, dostę: 13.10.2021.
- Celik K., Decker O., Brähler E., *Rechtsextremismus für die breite Gesellschaft? Der Wandel der AfD-Wählerschaft von 2014 bis 2020*, w: O. Decker, E. Brähler (red.), *Autoritäre Dynamiken. Alte Ressentiments – neue Radikalität. Leipziger Autoritarismus Studie 2020*, Psychosozial-Verlag, Gießen 2020, s. 149–175.
- Der Anschlag von Halle*, Bundeszentrale für Politische Bildung 5 października 2020, <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/316638/der-anschlag-von-halle>.
- Deutscher Bundestag 19. Wahlperiode, *Unterrichtung durch die Bundesregierung. Bericht der Unabhängigen Kommission Antiziganismus Perspektivwechsel – Nachholende Gerechtigkeit – Partizipation*, Drucksache 19/30310, <https://dserver.bundestag.de/btd/19/303/1930310.pdf>.
- Die Bundeskanzlerin, *Video-Podcast „Rassismus ist ein Gift. Der Hass ist ein Gift“*, <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/mediathek/bundeskanzlerin-merkel-aktuell/podcast-jahrestag-hanau-1853552>.
- Die Bundesregierung, *Bundesregierung geht gegen Rechtsextremismus und Hasskriminalität vor*, 30 października 2019, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/gegen-extremismus-und-hass-1686442>.
- Die Bundesregierung, *Bundesregierung verstärkt Kampf gegen Rechtsextremismus und Rassismus*, 18 marca 2020, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/ausschuss-rechtsextremismus-1731860>.
- Die Bundesregierung, *Klares Signal gegen Rechtsextremismus und Rassismus*, <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/kabinett-rechtsextremismus-1819828>.
- Einzeltäter – oder ein rechtes Netzwerk?*, „Deutschlandfunk“ 7 maja 2021, https://www.deutschlandfunk.de/tatkomplex-nsu-2-0-einzeltaeter-oder-ein-rechtes-netzwerk.2897.de.html?dram:article_id=496792.
- Enzmann B., *Demokratischer Verfassungsstaat als Widerpart des Extremismus*, w: E. Jesse, T. Mannewitz (red.), *Extremismusforschung. Handbuch für Wissenschaft und Praxis*, Nomos Verlag, Dresden 2018, s. 59–97.
- Extremismusforscher hält AfD bundesweit für rechtsextrem dominiert*, „RP Online“, 16 czerwca 2020, https://rp-online.de/politik/deutschland/extremismusforscher-haelt-afd-bundesweit-fuer-rechtsextrem-dominiert_aid-51669297.

- Gensing P., *Wehrhafte-Demokratie-Gesetz gescheitert*, „Tagesschau” 23 czerwca 2021, <https://www.tagesschau.de/investigativ/wehrhafte-demokratie-gesetz-101.html>.
- Gesetz zur Bekämpfung des Rechtsextremismus und der Hasskriminalität vom 30. März 2021*, https://www.bmjv.de/SharedDocs/Gesetzgebungsverfahren/Dokumente/Bgbl_Bekämpfung_Rechtsextremismus_Hasskriminalitaet.pdf;jsessionid=AA349CF580C-50D7474A332502BFB73B3.1_cid289?__blob=publicationFile&v=3.
- Groß S., *Warum die Unionsfraktion das „Wehrhafte-Demokratie-Gesetz“ blockiert*, „Süddeutsche Zeitung” 6 kwietnia 2021, <https://www.sueddeutsche.de/politik/demokratie-foerderungsgesetz-blockade-seehofer-1.5256848>.
- Hambauer V., Mays A., *Wer wählt die AfD? – Ein Vergleich der Sozialstruktur, politischen Einstellungen und Einstellungen zu Flüchtlingen zwischen AfD-WählerInnen und der WählerInnen der anderen Parteien*, „Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft” 2018, nr 12, s. 133–154.
- Häusler A., Niedermayer O., *Debatte: Ist die Alternative für Deutschland eine rechtspopulistische Partei?* Bundeszentrale für Politische Bildung 17 stycznia 2017, <https://www.bpb.de/politik/extremismus/rechtspopulismus/240956/debatte-alternative-fuerdeutschland>.
- Herzog zu Mecklenburg M., Anthony I., *Preventing Violent Extremism in Germany: Coherence and Cooperation in a Decentralized System*, Stockholm International Peace Research Institute 2020, <https://www.sipri.org/publications/2020/working-paper/preventing-violent-extremism-germany-coherence-and-cooperation-decentralized-system>.
- Hickmann Ch., *Merkel zögert NPD-Verbotsantrag hinaus*, „Süddeutsche Zeitung”, 7 grudnia 2012, <https://www.sueddeutsche.de/politik/rechtsextreme-partei-merkel-zoegert-npd-verbotsantrag-hinaus-1.1544068>.
- Höchststrafe: Halle-Attentäter zu lebenslanger Haft mit Sicherungsverwahrung verurteilt*, „MDR – Mitteldeutscher Rundfunk” 21 grudnia 2020, <https://www.mdr.de/nachrichten/sachsen-anhalt/halle/halle/urteil-halle-anschlag-lebenslange-haft-fuer-attentaeter-nach-schuessen-auf-synagoge-100.html>.
- Jaschke H.-G., *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2001.
- Kalabunowska A., *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Instytut Zachodni, Poznań 2021.
- Kalabunowska A., *Walka ze skrajnie prawicową radykalizacją społeczeństwa na przykładzie systemu ochrony konstytucji Republiki Federalnej Niemiec*, Kwartalnik Naukowy OAP UW „e-Politikon” 2017, nr 23, s. 185–206.
- Koehler D., *Fighting Domestic Extremism: Lessons From Germany*, „Lawfare” 14 marca 2021, <https://www.lawfareblog.com/fighting-domestic-extremism-lessons-germany>.
- Lübcke-Familie nach Urteil enttäuscht – Bundesanwaltschaft kündigt Revision an*, „Welt”, 28 stycznia 2021, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article225192397/Mordfall-Walter-Luebcke-Stephan-Ernst-verurteilt-Opferfamilie-enttaeuscht.html>.
- Merkel skeptisch gegenüber NPD-Verbot*, „Zeit” 31 marca 2012, <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2012-03/merkel-npd-verbot>.
- Merkels Gedenkrede für Neonazi-Opfer im Wortlaut*, „Süddeutsche Zeitung”, 23 lutego 2012, <https://www.sueddeutsche.de/politik/merkels-gedenkrede-fuer-neonazi-opfer-im-wortlaut-die-hintergruende-der-taten-lagen-im-dunkeln-viel-zu-lange-1.1291733>.
- Moroska-Bonkiewicz A., *„Urząd Ochrony Konstytucji” jako organ bezpieczeństwa ustrojowego RFN. Problematyka funkcjonowania w państwie demokratycznym*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2013, t. 7, s. 181–199.

- Moroska-Bonkiewicz A. (red.), *Ekstremizm polityczny we współczesnym świecie*, Dolnośląska Szkoła Wyższa, Wrocław 2012.
- Mudde C., *The Far Right Today*, Polity Press, Cambridge-Medford 2019.
- Pach M., *Niemiecka koncepcja demokracji zdolnej do obrony (zarys problematyki)*, „Przełęcz Konstytucyjny” 2017, nr 2, s. 55–86.
- Pfahl-Traugber A., *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik*, C.H. Beck, München 2006.
- Scheffler T., *Ekstremizm polityczny: nieudana próba delegalizacji Narodowodemokratycznej Partii Niemiec (NPD) w latach 2001-2003 i jej znaczenie dla polskiego porządku prawnego*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2015, nr 3 (37), s. 89–103.
- Schulte U., *Warten auf die Kanzlerin*, „Die Tageszeitung” 14 grudnia 2012, <https://taz.de/Kommentar-Merkel-und-NPD-Verbot/!5077247/>.
- Schulz S., *Die Demokratie vor dem Staat schützen*, „Frankfurter Rundschau” 7 czerwca 2021, <https://www.fr.de/meinung/gastbeitraege/die-demokratie-vor-dem-staat-schuetzen-90792467.html>.
- Seehofer sieht im Rechtsextremismus „dickes Problem“, „Deutsche Welle”, 15 czerwca 2021, <https://www.dw.com/de/seehofer-sieht-im-rechtsextremismus-dickes-problem/a-57896264>.
- Seehofer stellt Verfassungsschutzbericht 2019 vor, Bundesministerium des Innern, für Bau und Heimat 9 lipca 2020, <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/pressemitteilungen/DE/2020/07/vsb-2019.html>.
- SPD, *Aus Respekt vor deiner Zukunft. Das Zukunftsprogramm der SPD*, <https://www.spd.de/fileadmin/Dokumente/Beschluesse/Programm/SPD-Zukunftsprogramm.pdf>.
- Steinbeis M., *Die eventuell, aber nicht potenziell verfassungswidrige NPD*, „Verfassungsblog”, 17 stycznia 2017, <https://verfassungsblog.de/die-eventuell-aber-nicht-potenziell-verfassungswidrige-npd/>.
- Stöss R., *Rechtsextremismus im Wandel*, Friedrich Ebert Stiftung, Forum Berlin, Berlin 2010.
- Urteil und Ungewissheit*, „Spiegel”, 28 stycznia 2021, <https://www.spiegel.de/panorama/justiz/walter-luebcke-was-sie-zum-urteil-gegen-stephan-ernst-und-markus-h-wissen-muessen-a-14b9ac6a-e391-43df-ba31-4533972a887e>.
- Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 r.*, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf.
- Vehrkamp R., *Rechtsextreme Einstellungen der Wähler: innen vor der Bundestagswahl 2021*, „Einwurf – Ein Policy Brief der Bertelsmann Stiftung“ styczeń 2021, https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/ZD_Einwurf_1_2021.pdf.
- Virchow F., Langebach M., Häusler A. (red.), *Handbuch Rechtsextremismus*, Springer VS, Wiesbaden 2016.